

Розділ: психологія розвитку

УДК316.624.2

Особистісні якості дітей старшого шкільного віку, що схильні до булінгу
Абаслямова К.З., Луценко О.Л.

Метою даної роботи є дослідження особистісних аспектів булінгу в середовищі старшої школи. Вибірку дослідження склали 92 учні 8-11 класів загальноосвітньої школи та їхні класні керівники. Були використані наступні методи: авторська анкета для виявлення схильності до булінгу для дітей та їх класних керівників, психодіагностичні методики «Патохарактерологічний діагностичний опитувальник» А. С. Личко, авторський «Тест примативності» О. Л. Луценко - К. З. Абаслямової, методика дослідження агресивності людини «Тест руки» Е. Вагнера у модифікації С.Д. Максименка. Знайдені кореляційні зв'язки схильності до булінгу з примативністю, акцентуаціями характеру, демонстративністю, агресивністю та комунікативністю.

Ключові слова: шкільне цькування, булінг, акцентуації характеру, примативність, агресивність, комунікативність, демонстративність.

The aim of this work is researching personality aspects of bullying in the environment of senior school. A research selection was made by 92 pupils of 8-11 years of studying of secondary school and their form-masters. We used such psychodiagnostic methods: author's questionnaire of bullying manifestations for pupils and their form-masters, «Diagnostic questionnaire» by A. E. Lichko, author's «Test of primitiveness» by E.L. Lutsenko - K.Z. Absalyamova, the method of researching the aggressiveness of a human «The Hand Test» by E. Wagner in modification of S.D. Maksimenko. It was found the relationships between bullying and primitiveness, accentuations of character, demonstrativeness, aggressiveness and communicability.

Key words: school bullying, accentuations of character, primitiveness, aggressiveness, communicability, demonstrativeness.

Целью данной работы является исследование личностных аспектов буллинга в среде старшей школы. Выборку исследования составили 92 ученика 8-11 классов общеобразовательной школы и их классные руководители. Были использованы следующие методы: авторская анкета проявлений буллинга для детей и классных руководителей, «Патохарактерологический диагностический опросник» А. Е. Личко, авторский «Тест примативности» Е. Л. Луценко - К. З. Абаслямовой, методика исследования агрессивности человека «Тест руки» Е.Вагнера в модификации С.Д. Максименко. Найдены корреляционные связи склонности к буллингу с примативностью, акцентуациями характера, демонстративностью, агрессивностью и коммуникативностью.

Ключевые слова: школьная травля, буллинг, акцентуации характера, примативность, агрессивность, коммуникативность, демонстративность.

Система побудови стосунків у шкільному середовищі виявляється дуже важливою для розвитку підлітків. Одним із факторів, який істотно впливає на подальше формування особистості підлітків, є проблема насильства або цькування. Дуже гостро ця проблема стає у підлітковому віці, адже засвоївши патерни поведінки «жертви» або «переслідувача» діти можуть слідувати цим моделям соціальної взаємодії все життя [6].

Тому, в освітній практиці, останніми роками поширились дослідження такого явища, як шкільний булінг. Явище булінгу досить часто зустрічається і в дорослих трудових колективах, проте ця поведінка бере свій початок у шкільному віці, коли одним з основних агентів соціалізації є школа.

Національна асоціація шкільних працівників США надала булінгу наступне визначення: це динамічні моделі вербальної чи невербальної поведінки, що повторюються та виконуються одним чи декількома учнями по відношенню до іншого учня, мають на меті нанесення шкоди та передбачають реальну або надуману різницю в силі [21].

Булінг — явище масове. Закордонні дослідники Стефенсон і Сміт [22], обстеживши вибірку з 1000 учнів прийшли до висновку, що 23% дітей піддаються знущанням з боку однокласників. Іспанські дослідники Гарсія й Перес [17] наводять дані про 17-21% поширеності булінга. В огляді робіт ірландських дослідників [18] зазначено, що 10 % дітей регулярно піддаються знущанням з боку однокласників (раз у тиждень і частіше), а 55% - епізодично.

Для порівняння, згідно з результатами анкетування, проведеного Міністерством юстиції України, приниження у школі зазнавало 45% опитаних дітей у Закарпатській області, половина опитаних школярів Київської області, і більше половини юних одеситів були свідками чи жертвами булінгу в школі. Серед чернівецьких школярів морального приниження хоч раз у житті зазнавали 48% учнів; фізичного кривдження — 27%; напад з боку групи — 14%; пограбування — 12%; сексуальної загрози — 8% опитаних [7].

В тій чи іншій формі від шкільного насильства потерпає все більше дітей. У деяких випадках знущання мають ситуативний характер, але інколи систематичне цькування з боку однокласників призводить до фатальних наслідків. Адже булінг включає цілий спектр форм поведінки, на мінімальному полюсі якого - жарти, які не сприймаються всерйоз, на радикальному ж - психологічний терор, що завдає непоправної шкоди, навіть призведе до суїцидів і смерті. Так, існує поняття буліцида - загибелі жертви внаслідок булінгу [2].

Мотивацією до булінгу можуть стати заздрість, помста, відчуття неприязні, прагнення відновити справедливість, побудова ієрархії, нейтралізація суперника, самоствердження тощо аж до задоволення

садистських потреб окремих осіб [2]. Вважається, що діти, схильні до цькування, отримують задоволення від знущань, що надалі призводить до відсутності емпатії до інших людей та, як наслідок, кримінального майбутнього [14].

В наш час інформаційних технологій з'явився новий вид цькування - кібер-булінг, що за короткий час став особливо популярним серед старших підлітків. Кібер-булінг - систематична агресивна поведінка або поведінка із наданням психологічної шкоди, що здійснюється через електронну пошту, у чатах, соціальних мережах, на web-сайтах, а також за допомогою мобільного зв'язку [4, 12].

Повертаючись до поняття загального булінгу, слід зауважити, що в сучасній науці існує декілька підходів до вивчення булінгу. Одні дослідники зосереджують увагу на пошуку й визначенні особистісних рис, характерних для учасників булінгу. Інші намагаються розглядати булінг як соціально-психологічний процес.

Так, особистісно орієнтовані дослідники вважають, що на явище булінгу більш впливають особистісні риси «булі» та його жертви, ніж соціальна ситуація. Піонери дослідження булінгу, а саме норвезький психолог Д. Ольвеус звертає увагу на вплив саме індивідуальних особистісних рис на схильність до булінгу. У 1984 р. Д. Ольвеус створив скетч-теорію [19], що базується на існуванні типових рис жертв та переслідувачів як учасників булінгу. Зокрема особи, що характеризують себе як прагматичних стійких екстравертів, мають підвищену схильність до участі в діяльності, пов'язаній з насильством. Така якість, як прагматизм (схильність до розрахунку), служить важливим предиктором участі в булінгу та здійснення злочинів. Особи, залучені в процес шкільного цькування, як правило, обтяжені безліччю проблем. Погане здоров'я, низький соціальний статус, незадовільні відносини з однолітками, виражене соціальне неблагополуччя, а також низькі компенсаторні можливості сім'ї - все це досить характерно для жертв булінгу. Для хлопчиків цькування найчастіше є частиною соціальної взаємодії, пов'язаної з боротьбою за владу, у той час як для дівчат джерелом агресивних дій найчастіше є відносини прихильності. Як переслідувачі, так і їхні жертви звичайно мають менше близьких друзів, ніж інші діти. Хоча фізичні характеристики, зокрема зовнішність і фізична сила, безумовно, важливі, але їхню значущість часто переоцінюють. Будь-яка особливість жертви може послужити приводом для знущань. При цьому жертви часто відрізняються низькою самооцінкою й схильні думати, що заслужили свої страждання. Так, за думкою Д. Ольвеуса, діти, що стають булерами, відчувають сильну потребу панувати й підпорядковувати собі інших учнів, переслідуючи власні цілі; вони імпульсивні, часто зухвалі та агресивні, вони не виявляють співчуття до своїх жертв. Типові жертви булінгу також мають свої характерні риси: вони вразливі, замкнуті й соромливі, часто тривожні, невпевнені в собі, схильні до депресії, часто не мають жодного близького друга та успішніше спілкуються з дорослими, ніж із однолітками. Говорячи про спостерігачів, учені відзначають такі їх типові характерні риси, як відчуття провини і відчуття власного безсилля [20].

Нас зацікавила можливість дослідити зв'язки булінгу з особистісними якостями у старших учнів. В підлітковому віці, коли відбувається перехід від дитинства до дорослості, він часто пов'язаний з розвитком агресивності, формування самосвідомості, загостренні особистісних рис [5].

Тому метою нашої роботи стало дослідження особистісних якостей учасників булінгу в колективах старших школярів.

Відповідно до наших гіпотез - поведінка, що класифікується як булінг, може бути пов'язана з такими психологічними характеристиками, як акцентуації характеру, схильність до інстинктивних вчинків, а також з особистісними рисами агресивності, демонстративності, тривожності та комунікативності.

Виходячи з мети й гіпотез дослідження були сформульовані наступні завдання: 1. Визначити переважаючий вид булінгу серед учнів старших класів та порівняти власну оцінку схильності до булінгу в самих учнів з її оцінкою з боку вчителів; 2. Визначити зв'язок схильності до булінгу з особистісними рисами агресивності, пасивності, емоційності, демонстративності, комунікативності; 3. Проаналізувати зв'язок схильності до булінгу з акцентуаціями характеру, конформністю, делінквентністю, алкоголізацією старших школярів; 4. Виявити зв'язок схильності до булінгу та примативності або схильності до інстинктивної поведінки;

МЕТОДИКА. В дослідженні взяли участь 92 учня загальноосвітньої школи, з 8 по 11 класи, 42 дівчинки й 50 хлопчиків. Діапазон віку: 13-17 років, медіана - 14. Дослідження проводилось в рамках психодіагностичної роботи практичного психолога в школі. Тривалість обстеження кожної групи (класу) - 2 уроки, у цей же час вчителем заповнювалась анкета. Психологічне тестування учнів було організовано на добровільній основі та всі учасники доброзичливо поставились до участі у дослідженні.

В дослідженні використовувались наступні психодіагностичні методи:

1. Авторська анкета булінга для дітей. Анкета складалася з 32 затверджень, 16 з яких були буферними. Твердження утворювали 4 шкали відповідно до форм булінгу: вербальні знущання, фізичні знущання, моральне пригнічення, заборони й ігнорування. Анкета пропонувалась під назвою «Питання з уміння дружити й постояти за себе». За кожне згадування дитиною використання нею певної форми булінгу надавався 1 бал, тобто загалом за анкетною можна було набрати від 0 до 16 балів, за кожною шкалою - від 0 до 4 балів.

2. Проективна методика дослідження агресивності людини «Тест руки» (hand test) Е. Вагнера у модифікації С.Д. Максименка [11]. Стимульний матеріал методики складається з 9-ти карток із зображенням кисті людської руки та 10-ї пустої картки. Досліджуваній має із 30 запропонованих варіантів обрати дію, яку за його думкою виконує рука. За результатами методики відповіді досліджуваного можна віднести до таких категорій як агресія, директивність, страх, емоційність, комунікація, залежність, демонстративність, каліцтво (ущербність), активні безособистісні дії та директивності.

3. Патохарактерологічний діагностичний опитувальник А.С. Личко. Методика включає 25 таблиць - наборів фраз («Самопочуття», «Настрій» і ін.). У кожному наборі досліджуваному пропонується обрати

до 3 відповідей, що найбільш йому підходять, та в тих же таблицях обрати до 3 найбільш невідповідних відповідей. Бали нараховуються за збіг з кодом, для кожного показника існує своє мінімальне діагностичне число (МДЧ), яке дозволяє зробити висновки про притаманність або відсутність у досліджуваного даної риси. За методикою діагностуються наступні акцентуації характеру: гіпертимний (Г), сенситивний (С), шизоїдний (Ш), істероїдний (И), циклоїдний (Ц), психастенічний (П), нестійкий (Н), лабільний (Л), епілептоїдний (Е), конформний (К), астено-невротичний (А). Крім того, опитувальник досліджує деякі інші особливості підлітка: психотичну схильність до алкоголізації, делінквентної поведінки, дисимуляції рис характеру, підвищену відвертість, а також оцінити співвідношення рис мужності й жіночності [9].

4. Авторський тест примативності (ступінь впливу інстинктивних мотивацій на поведінку). Тест включає 33 твердження х 4-х бальною шкалою оцінок. Завдяки тесту діагностуються 6 субшквал: нездатність стримувати агресію, макіавелізм, лінь, імпульсивність, забобонність, небажання розвиватись і загальний показник за тестом [10].

5. Авторська анкета для класних керівників. Анкета являла собою короткий опис поняття «булінг», інструкцію й список учнів за абеткою. Необхідно було оцінити схильність до булінгу кожної дитини за 4-х бальною шкалою.

Методи обробки даних: пошук середніх, побудова діаграм виконані у програмі MS Excel 2003, статистичний аналіз виконаний у програмі StatSoft STATISTIKA 6.0.

РЕЗУЛЬТАТИ. Аналіз схильності до булінгу. За результатами анкетування учнів щодо використання ними актів булінгу було виявлено, що учні достатньо активно використовують усі форми булінгу. В середньому вони відмічали, що можуть використати 7 з 16-ти можливих проявів цькування. Більшість підлітків використовують елементи булінгу з середньою частотою (5-10 позитивних відповідей), менша частина старшокласників або майже не використовують булінг у власній поведінці (2-4 відповіді) або активно використовують цькування у поведінці (11-15 позитивних відповідей). Аналіз поширеності схильності до різних типів булінгу серед учнів старшої школи виявив, що найчастіше підлітками використовуються заборони та ігнорування, на другому місці за частотою використання знаходяться вербальні знущання, моральне пригнічення є третім за популярністю видом булінгу і, найрідше, старшокласники вдаються до фізичних знущань. Розбіжності між хлопчиками та дівчатами у схильності до булінгу загалом та за окремими його видами статистично незначущі (критерій Манна-Уїтні).

Оцінка учнями власної схильності до цькування одноліток загалом співпадає з оцінкою, наданою класними керівниками: $r_s = 0,23$, $p = 0,025$. Але за окремими формами булінгу самооцінка та оцінка вчителів співпадає лише за такою формою булінга як моральне пригнічення: $r_s = 0,22$, $p = 0,035$ (тут і надалі використовувався метод кореляційного аналізу Спірмена).

Зв'язок схильності до булінгу з особистісними рисами. Кореляційний аналіз схильності до булінгу з особистісними рисами агресивності, емоційності, демонстративності, тривожності, динамічними властивостями активності-пасивності, які виявлялися за модифікованою проєктивною методикою «Тест руки», дозволив знайти низку значущих кореляцій – див. табл. 1.

Табл. 1. Зв'язки між показниками булінгу та показниками тесту рук

Показники	Коеф. коррел. Спірмена	p-level
Схильність до вербальних знущань та комунікативність	-0,21	0,040
Схильність до вербальних знущань та активні (нейтральні) дії	-0,25	0,012
Схильність до вербальних знущань та індекс агресивності	0,25	0,013
Заборони й ігнорування та емоційність	0,26	0,011
Заборони й ігнорування та демонстративність	-0,23	0,026

Зв'язок схильності до булінгу з типами акцентуацій. Значущі кореляції були отримані в ході порівняння проявів булінгу з типами акцентуацій за А.С.Личко – див. табл. 2.

Табл. 2. Зв'язки між показниками булінгу та показниками ПДО

Показники	Коеф. коррел. Спірмена	p-level
Схильність до вербальних знущань та сензитивний тип акцентуації	-0,23	0,027
Схильність до фізичних знущань та гіпертимний тип акцентуації	0,22	0,028
Схильність до фізичних знущань та епілептоїдний тип акцентуації	0,30	0,003
Схильність до фізичних знущань та циклоїдний тип акцентуації	-0,20	0,044
Моральне пригнічення та сензитивний тип акцентуації	-0,22	0,033
Моральне пригнічення та маскуліність	-0,22	0,34
Заборони й ігнорування та схильність до алкоголізації	0,23	0,023

Зв'язок схильності до булінгу зі складовими примативності. Багато форм булінгу виявились пов'язаними зі шкалами тесту примативності (схильності до інстинктивної поведінки) – див. табл. 3.

Табл. 3. Зв'язки між схильністю до булінгу та примативністю

Показники примативності	Коеф. коррел. Спірмена	p-level
Схильність до вербальних знущань та макіавелізм	0,29	0,003
Схильність до вербальних знущань та імпульсивність	0,25	0,015
Схильність до вербальних знущань та загальний бал примативності	0,30	0,002
Схильність до фізичних знущань та забобонність	-0,22	0,027
Моральне пригнічення та макіавелізм	0,25	0,014
Заборони й ігнорування та нестриманість агресії	0,33	0,001

ОБГОВОРЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ. Як і в нашому попередньому дослідженні [1] найбільш поширеним серед школярів виявились заборони та ігнорування. Дана форма цькування є майже непомітною для педагогів та не викликає покарань. Вербальні знущання є також достатньо поширеною серед підлітків формою цькування, моральне пригнічення використовуються з середньою частотою, а фізичні знущання використовуються дітьми дуже рідко як найнедозволеніша та соціально неприйнята форма поведінки, за якою майже завжди слідує покарання.

Аналіз зв'язків особистісних рис з показниками булінгу підтвердив нашу гіпотезу, що для різних особистостей є найбільш придатними окремі види булінгу. Зокрема, комунікативні діти не схильні використовувати вербальні знущання в соціальній взаємодії тому, що вони вміють ефективно спілкуватись із оточенням, тому словесні цькування виявляються непотрібними. Діти, що набрали за шкалою «Активні безособові (нейтральні) дії» високі бали, надають недостатньо уваги соціуму у власному житті, їх досвід більш пов'язаний з фізичним оточенням, ніж соціальним. Їм не притаманне вербальне цькування тому, що такі підлітки взагалі мало приділяють уваги спілкуванню з оточуючими, негативне спілкування (вербальний булінг) також не є для них пріоритетом. А от агресивні діти схильні до вербального булінгу. Скоріш, можна допустити, що вербально-агресивні діти будуть обирати даний вид булінгу як достатньо легкий, швидкий спосіб агресії, який мало карається. Демонстративні діти закономірно не використовують заборони та ігнорування у своєму арсеналі, тому що звикли до більш помітних форм демонстрації власних позицій. Виявилось, що всупереч очікуваним результатам, емоційні діти, які повинні мати розвинену емпатію, добрі соціальні навички та теплі стосунки з оточуючими, схильні до такого непомітного, «мовчазного булінгу» як заборони та ігнорування. Скоріш за все діти, що набрали високий бал за шкалою «емоційність» будують свої стосунки з людьми за принципом «подобається-не подобається», не спираючись на раціональні аспекти, тому здатні використовувати «непомітний» булінг для людей, що не подобаються. Вони також можуть бути схильні ображатися, тому у стані образи схильні ігнорувати та відштовхувати інших. Зокрема, за теорією відомих дослідників агресії Басса та Дарки, образа також є формою агресії [16].

Діти з домінуючим сенситивним типом акцентуації не схильні використовувати булінг у вигляді вербальних знущань через свою вразливість та відчуття власної неповноцінності. Такі діти частіше самі виступають в ролі жертв, а не переслідувачів. Гіпертимні особистості завдяки власній підвищеній енергійності та нестримності надають перевагу фізичним знущанням як найбільш активному та дієвому виду булінгу. Епілептоїдні підлітки через постійну роздратованість та афективну вибуховість схильні до агресивних та войовничих фізичних дій. Діти з циклоїдним типом акцентуації через власну нестійкість (чергування гіпертимних та субдепресивних фаз), не вдаються до фізичних знущань, тому що в стані апатичності та пригніченості самі можуть стати жертвами цькування. Діти, у яких діагностується психастенічний тип акцентуації також не вдаються до фізичних знущань, адже вони занадто тривожні та нерішучі для відкритих фізичних дій. Моральне знущання виявилось не властивим учням з маскулініними рисами, скоріш за все тому, що моральне знущання більш властиве дівчатам та підліткам з рисами фемінінності [15]. Діти, які потенційно мають високу психологічну схильність до алкоголізації, дуже прискіпливі до підбору оточення, з яким вони можуть вдаватися до вживання алкоголю. Тому вони мають відштовхувати тих, хто не розділяє їхні шкідливі звички та вподобання, і саме заборони та ігнорування виявляються тим видом булінгу, який для них найбільш властивий.

Діти, які схильні у своєму житті більш користуватися інстинктами ніж розумом схильні до різних видів булінгу. Зокрема, примативні діти схильні використовувати вербальні цькування як швидкий та легкий спосіб підняти свій ієрархічний статус. Нестримні у контролі агресії діти схильні до використання вербальних знущань через те, що словесні форми булінгу дають можливість одразу і без планувань виразити власні негативні емоції. Учні, що звикли хитрощами отримувати те, чого вони хочуть також найчастіше обирають вербальну форму булінгу, адже вміють користуватись словесними конструкціями для досягнення власних цілей. Також риса макіавелізму пов'язана з моральним пригніченням тому, що макіавелісти - гарні маніпулятори і вміють надавати на болючі місця людей вигадливими способами. Така риса як забобонність не передбачає фізичні знущання, адже забобонні підлітки звикли перекладати відповідальність за своє життя та вчинки на інші сили, а серед релігійних та містичних уявлень багато згадується про повернення заподіяного лиха, та покарання насильства. Діти, що нездатні стримувати агресію, схильні використовувати у своєму арсеналі заборони та ігнорування як доволі жорстокий та різкий вид булінгу. Він символічно нагадує про виключення з племені, а це в еволюційному минулому дорівнювало загибелі.

Сучасні підлітки майже не мають гендерних розбіжностей за схильністю до використання булінгу. Спостерігається розмиття кордонів та стереотипів у жіночій та чоловічій поведінці.

ВИСНОВКИ

1. Більшості старших школярів відомі усі види булінгу, в чому вони зізнаються під час анкетування. Особливо звичним видом булінгу для них є заборони та ігнорування. Вчителі не завжди помічають, які діти є справжніми булерами, їх оцінки збігаються з самооцінками підлітків лише за моральним пригніченням як підвидом булінгу.

2. Відповідно до наших гіпотез, підлітки, що отримали високий бал за агресивність часто використовують вербальний булінг як простий спосіб вираження агресії. Діти з високими показниками комунікативності майже не вдаються до вербального булінгу, тому що вміють налагоджувати спілкування і стосунки з іншими, а підлітки, що схильні до нейтральних активних дій просто не мають у власних пріоритетах будь-яке спілкування з іншими, тому теж не використовують вербальний вид знущання. Демонстративні діти не використовують у власному арсеналі заборони та ігнорування тому, що це не справляє яскравих вражень на інших. А емоційні підлітки схильні до використання заборон та ігнорування як найдієвішого способу виразити власні образи на інших.

3. Особистісні риси, властиві представникам різних типів акцентуації логічно пояснюють

схильність учнів до певних видів булінгу. Гіпертимні та епілептоїдні діти схильні до активного фізичного знування через власну активність та вибуховість; психастенічні, циклоїдні та сенситивні діти не схильні до булінгу через власну тривожність, пригніченість, нестійкість та нерішучість. Маскуліні підлітки не вдаються до морального цькування тому, що такий вид булінгу більш властивий особам з фемінінними рисами. А підлітки, що мають психологічну схильність до алкоголізації використовують заборони та ігнорування для дітей, які не розділяють їхні шкідливі схильності.

4. Згідно з нашими гіпотезами, примативні люди схильні до використання вербального булінгу через те, що таке цькування є зручним засобом підвищити власний ієрархічний статус, якому вони надають велику значущість. Підлітки з високими показниками нестриманості агресії та макіавелізму також схильні до вербальних знувань, які дають можливість просто і швидко досягнути власних цілей. Діти з рисами макіавелізму також вдаються до морального пригнічення як зручного виду маніпуляції, а діти, яким важко стримувати агресію, використовують заборони та ігнорування як достатньо болісний та швидкий тип агресії. Забобонним дітям не властивий фізичний вид булінгу через страх повернення скоєного насилля та покарання.

Надалі планується дослідження булінгу у середній ланці школі, де будуть використані додаткові психодіагностичні інструменти. Зокрема планується детальне вивчення зв'язку булінгу з рисами особистості за Р.Кеттеллом, а також особливості проективної ідентифікації для всебічного аналізу і розуміння явища, що вивчається.

Literatura

1. Absalyamova K.Z. Bullying u seredovishhi molodshoi shkoly – social'no-psihologichni ta osobistisni aspekti/ K.Z. Absalyamova, O.L. Lutsenko // Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni V.N. Karazina. Serija: Psihologija. – 2013. – № 1046. (u druci).
2. Bezhenar G. Bullying: pidlitkove nasil'stvo v shkoli / G. Bezhenar // Shkola (Shk. svit). – 2012. - № 2. – S. 75 – 83.
3. Boguslavs'ka A. Nasil'stvo u shkoli // «Ukraїna moloda», 24.04.2007. — Dostupnij z <http://www.umoloda.kiev.ua/number/904/171/32933/>.
4. Vnebrachnyh R. A. Trolling kak forma social'noj agressii v virtual'nyh soobshhestvah // Vestnik Udmurtskogo universiteta. Filosofija. Sociologija. Psihologija. Pedagogika. — Izhevsk: Udmurtskij gosudarstvennyj universitet. – 2012. — V. 1. — S. 48-51.
5. Volkov B.S. Psihologija podrostantka / B. S. Volkov. – Spb: Piter. – 2010. – 240 s.
6. Glazman O. L. Psihologicheskie osobennosti uchastnikov bullyinga / O.L. Glazman // Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta im. A.I. Gercena. — 2009. — № 105. — S. 159-165.
7. Gorshkov M.K. Prikladnaja sociologija: metodologija i metody: interaktivnaja uchebnaja pomoshh' / M.K. Gorshkov, F.E. Sheregi. – M.:FGANU «Centr sociologičeskikh issledovanij», Institut sociologii RAN. – 2012. – 372 s.
8. Lejn Devid. Shkol'naja travlja (bullying). Detskaja i podrostantkova psihoterapija / Pod redakcij Devida Lejna i Jendru Millera. — Spb.: Piter. – 2001. — S. 240—274.
9. Lichko A. E Patoharakterologičeskij diagnostičeskij oprosnik dlja podrostantkov i opyt ego praktičeskogo primenjenja / A.E. Lichko N.Ja. Ivanov // Metodičeskoe posobie. Serija: Vypusk 10. M.: Folium. – 1995. 64 s., 2–e izd.
10. Lutsenko O.L. Konstrukt «Primativnost'» i razrobotka testa dlja ego izmerjenja / O.L. Lutsenko, K.Z. Absalyamova // Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu im. V.N. Karazina. – 2012. - № 1032, – S. 96 – 99.
11. Maksimenko, S. D. Modifikacija metodiki doslidzhennja agresivnosti ljudini «test ruki» (HAND TEST) [Tekst] / S. D. Maksimenko, O. M. Kokun, C. V. Topolov // Praktična psihologija ta social'na robota. – 2011. - № 2. – S. 16 – 22.
12. Najdenova L. Kiber-bullying: opasnoe virtual'noe «bykovanje» [Elektronnij resurs] / L. Najdenova. - Elektron. tekst. dannj. - Rezhim dostupu: <http://psyfactor.org/lib/cyber-bullying.htm>, vil'nij. - Nazva z ekranu. - Ros. movoju. - Pervireno: 15.06.2011.
13. Shigorina E.V., Profilaktika bullyinga v podrostantkovej srede / E.V. Shigorina // Regional'naja nauchno-praktičeskaja konferencija studentov, aspirantov i molodyh uchjonyh «Mendeleevskie chtenija». – 2013.
14. Ahmed E. Bullying and victimization: Cause for concern for both families and schools / E Ahmed, V. Braithwaite // Social Psychology of Education. – 2004. № 7, P. 35-54.
15. Bolton J. No room for bullies: 10. from the classroom cyberspace / J. Bolton, G. Stan. — 1st ed. — Boys Town, NE: Boys Town Press, 2005. — P. 217
16. Buss A. H. An inventory for assessing different kinds of hostility / A. H. Buss, A. Durkee // Journal of Consulting Psychology. – 1957. – Vol 21(4). P. 343-349.
17. Fonseca Viera da M.M. Violence, bully-ing and counselling in the Iberian Peninsula / M.M. Fonseca Viera, I. F Garcia, G. Q. Perez. – 1989.
18. O'Moore A. M. Bullying in Britain and Ireland: an overview, in E. Roland and E. Munthe (eds) Bullying: An International Pers-pective / A. M. O'Moore. – London: Fulton Books. – 1989.
19. Olweus D. Aggressors and their victims: bullying in schools, in N. Frude and H. Gault (eds) Disruptive Behaviour in Schools / D. Olweus. – Chichester: Wiley. – 1984
20. Olweus D. Bullying at school. What we know and what we can Do / D. Olweus.— Oxford: Blackwell. – 1993.— 135 p
21. Selekman J. Bullying: It isn't what it used to be / . J. Selekman, J. Vessey // Pediatric Nursing. – 2004. – Vol 30. - №3.
22. Stephenson P. Anatomy of the playground bully / P. Stephenson, D. Smith // Education 18 August. - №7. – 1987. – 236 p.